

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІ – ДАЛА ӨРКЕНИЕТИНІҢ МҰРАСЫ

§ 53. Қазақ халқының материалдық мәдениеті және қолданбалы өнері

Бүгінгі сабакта:

- материалдық мәдениет;
- қазақ халқының дәстүрлі баспанасы;
- киіз үйдің нышаны;
- қазақтың қолөнері мен үй кәсіпшіліктері;
- ою-өрнектердің символикасы туралы білеміз.

Материалдық мәдениет жәдігерлерден (адамдар жасаған заттардан) және технологиялардан (жәдігерлерді жасау тәсілдерінен) тұрады. Материалдық мәдениетке: баспана, киім-кешек, өшекейлер, қару-жарак, қолданбалы өнер заттары, тағам, ыдыс-аяқ және т.б. жатады.

Киіз үй – қазақ халқының дәстүрлі баспанасы. Киіз үй жай ғана өмір сүруді қамтамасыз ететін баспана ғана емес, сондай-ақ ол материалдық мәдениеттің көрінісі. Үйдің жасау-жабдығымен үй кәсіпшіліктері, қолөнер мен қолданбалы өнер байланысты. Қошпелілік дәуірдегі қазақтардың баспанасы бөлшектеніп тасымалданатын киіз үй болды. Бұл – қошпелілердің жыл бойы көшіп-қонуға жарамды тамаша өнертабысы. Киіз үйдің іші – жазғы аптаң ыстықта салқын, қысқы суық ызырырықта жылы. Ол жылдам жиналады, бөлшектенеді және оңай тасымалданады.

Назар аударындар! Халықтың (этностиң) материалдық мәдениеті дегеніміз – халық жасаған материалдық құндылықтар жиынтығы.

Кілт сөздер:

- материалдық мәдениет
- киіз үй
- қолөнер
- үй кәсіпшілігі
- сәндік-қолданбалы өнер
- өрнек

Киіз үйдің ағаш қаңқасы бөлшектенетін торлы қабырғалар – *кереge*, дөңгелек төбесі – *шаңырақ* пен шаңырақты ұстап тұратын иілген күмбездік – *ұықтардан* құралады. Киіз үйдің ағаш бөліктерін талдан, қайынан, қараағаштан, көктеректен жасайды. Киіз үйге кіретін жерде жарма есік бекітілетін жақтау орнатылады. Керегенің сыртынан ши тұтылғып, олардың үстінен киіз жабындар (туырлық, үзік,

Киіз үйдің ішкі жабдықтары

тұндік, киіз есік) жабылады. Киіз жабындар жылқының қылы мен қой жүнінен есілген арқандармен бекітіледі. Сонымен бірге керегенің торларын бекіту үшін баулар және қайыстар пайдаланылады. Киіз үй күмбезі бау-басқұрлармен және шашақтармен өшекейленеді. Киіз үйдің жасау-жабдығы киіздер, тоқылған кілемдер, төсөніштер мен өралуан ағаш және былғары бүйымдардан тұрады. Ідис-аяқ пен киім аспалы қаптарда, киіз қорапшаларда, заттар салатын қапшықтар мен сандықтарда сақталады. Ағаш заттар көркем оюлармен безендіріледі.

Назар аударындар! Киіз үй кеңістігі бес бөлікке бөлінеді: ошақ, қонақтарға арналған орын, еркектерге арналған, әйелдерге арналған бөлік, босаға.

Киіз үйдің орталығы – ошаққа арналған орын. Қіретін жерге қарсы төр – қонақтарға арналған құрметті орын. Бұл жерде сөнді кілем ілінеді, үстіне көрпелер мен жастықтар жиылған сандықтар, мылтықтар мен

сөнді қамшылар, сондай-ақ қасиетті зат ретінде құрметтелетін домбыра ілулі тұрады. Төрден оңға қарай (кіреберістен солға қарай) еркектерге арналған бөлігі: бұл жерде ер-тұрман, ат өбзелдері, қару, аспаптар, әртүрлі қасиетті заттар мен тұмарлар сақталады. Төрден солға қарай (кіреберістен оңға қарай) шымылдықпен бөлінген әйелдер бөлігі орналасқан. Ол

Киіз үйдің сыртқы көрінісі

жерде кереует тұрады, үй жабдықтары сақталады. Төрге қарама-қарсы, есіктің жанындағы кеңістік – босаға.

Киіз үйдің көлемі қанаттардың санына, ал қолданылуы көлеміне байланысты. Хандар дәуірінде сән-салтанатты киіз үйлер көлемінің үлкендігімен және жасау-жабдығының өсемдігімен ерекшеленді, ақ киізben және жібекпен жабылды. Қереге қанаттары аз (4-5) киіз үйлер тұрмыстық қажеттіліктер үшін қызмет етті.

Жорықта, мал айдау кезінде жеңіл киіз күркелер орнатылды. Балалар мен әйелдерді алып жүру үшін дөңгелекті киіз үйлер пайдаланылды. Қыстаулардағы үйлерді, көбінесе шикі кірпіштерден салды.

Назар аударыңдар! Кііз үй көшпелі өмір үшін мінсіз баспана ғана емес, сондай-ақ ғаламның моделі болды. Кііз үйдің күмбезі – Аспанның, шаңырақ – Құннің, ошақ пен киіз үйдің дөңгелек кеңістігі Жердің нышанын білдіреді.

Қазақ халқының дәстүрлі қолөнері.
Кііз үй қазақтарда дәстүрлі қолөнердің, үй кесіпшіліктері мен қолданбалы өнер түрлерінің дамуына зор өсерін тигізген. Аса маңызды қолөнер түрі – ағаш өңдеу. Ағаш өңдеуші шеберлер үлкен құрметке ие болды. Олардың уықтарды булауға арналған пеші, июге арналған құрылғысы, бұрғылау аспабы бар арнаулы шеберханалары болды. Олар киіз үйдің ағаш бөліктерінен басқа, ағаштан әртүрлі еңбек құралдарын, ыдыс-аяқ пен тұрмыстық бұйымдарды, музикалық аспаптар жасады. Ағаш заттарды оюлау мен асыл тастармен безендіру ағаш өңдеушіні қолданбалы өнерге жақындаатты. Ағаш оюшылар ою мен әртүрлі өрнектерді пайдаланды.

Бұған қоса, қазақтарда зергерлік, қару-жарақ жасау, былғары өңдеу, сүйектеу және тас қашау сияқты қолөнер түрлері дамыды. Зергерлік өнердің кесіптік сипаты болды. Шебер зергерлер зергерлік техниканың құрделі тәсілдерін менгерді. Ұста аспаптар, металл ыдыстар, ал ертеректе қарулар да жасаған. Сүйек пен мүйіздерден дәстүрлі тұрмыстық бұйымдар, сондай-ақ сәндік

Күмістелген ер

Өшекей бұйымдар

Шебердің жасаған ағаш төсегі

Тоқымашылар. Суретші *H.Хлудов*

қолданбалы заттар даярлаған. Тас қашау ісі де ежелгі дәстүрдің бірі. Тастан зират құрылыстары тұрғызылды, оларға бейнелер мен өрнектер салды, жазулар жазды.

Қазақ халқының үй кәсіпшіліктері. Үй кәсіпшіліктерінің ішіндегі негізгісі *киіз басу* болды. Киіз үйдің сыртқы қабырғаларына арналған киіздерден басқа, ішкі жасау-жабдықтарға арналған түрлі түсті киіздер де дайындалды. Киіз басу бірнеше кезеңнен тұрады. Алдымен жұнді дайындалап (жұнді сұрыптаپ, та-

зартып, бояп) алышп, ши төсенішке жаяды. Содан кейін төсенішті орап, ыстық сумен ылғалдаиды да, аяқпен және шынтақпен нығыздауға кіріседі. Бұған үнемі көп адам, өсіреле өйелдер қатысады.

Текеметтер еденге төсеу үшін пайдаланылады. Оларды ою түріндегі жұнді жаймалап салу немесе киізден кесіліп алынған оюларды басу өдісімен жасайды. Қабырғаға ілетін және жерге төсөлетін сырмақтарды дайындаудың бірнеше тәсілі бар: қарама-қарсы түстегі киіз қыықтарынан құрастыру, ақ киізге матаны тігу, киізге жіппен кестелеп өрнек салу. Қошқармұйіз түріндегі зооморфты оюлары бар текеметтерден айырмашылығы сол, сырмақтар сан алуан өрнектермен безендіріледі. Қабырға кілемдері – тұскиіздер құрастыру, жапсыру және кестелеу тәсілдерімен жасалады. Оларға жануартектес және өсімдіктектес өрнектердің үйлесуі тән.

Өйелдердің келесі бір кәсіпшілігі ши төсеніштер тоқу болды. Оюлы төсеніш дайындау кезінде ши сабақтарына қандай да бір ою жасау үшін түрлі түсті іірілмеген жұн орайды. Өйелдердің дәстүрлі кәсіпшіліктері – тоқымашылық пен кестелеу. Қазақ өйелдері тоқыма құрылғысында (өрмек) жұн жіптен киіз үйді сөндеу үшін қажетті түрлі түсті және оюлы бүйымдар тоқыды. Тоқылған бірнеше жолақтардан алашалар даярланып, оларды еденге төседі. Кестемен киімді, кілемдерді, көрпелер мен түрлі үй бүйымдарын безендірді. Қалындық жасауына енетін дәстүрлі бүйымдарды, оның ішінде ұлкен тұскиізді қалындық өзі кестелеген.

Сәндік-қолданбалы өнер. Тұрмыстық бүйымдардың өсемдігіне орасан зор мән берілуі бұл заттардың көпшілігін сәндік-қолданбалы өнер туындыларына айналдырыды.

Назар аударындар! Шеберлер жасаған әдемі бүйымдар тек өсемдік үшін емес, пайдалану үшін де даярланатындығымен ерекшеленеді. Тұрмыстық көркем жәдігерлердің өсемдіктен бөлек, нышандық маңызы да зор.

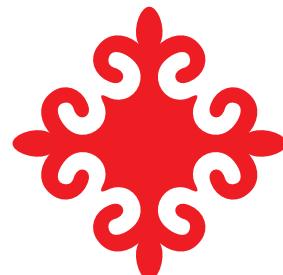
Үрпақтан-үрпаққа мұліктөрмен бірге оларды дайындау жолы, нышандық мағынаға толы өрнектері мен оюлары да беріледі. Материалдық мәдениет заттарында таңбаланған ақпарат – ұлттық мәдени коды сақталады.

Ою-өрнектердің символикасы. Өрнек – сәндік-қолданбалы өнердің ең ежелгі түрі. Оған пропорциялылық, симметрия мен үйлесім, табиғат құбылыстарын стильдендіру тән. Қазақ халқында XIX ғасырға дейін өрнек салу өнері басым болды.

Өрнектердің геометриялық, өсімдіктектес, жануартектес және антропоморфты түрлері бар. Қазақ қолданбалы өнерінде сақтардың аңдық стилінен шығатын жануартектес өрнек жетекші орын алады. Бұл – мүйіздер, қарға ізі, құс тұмсығы мен құс қанатының және т.б. бейнесі. Зооморфтық белгілердің тотемдік шығу тегі және тұмарлық сипаты бар.

Әмбебап геометриялық оюлардың шеңбер, айқыш, шаршы, шиыршық деген түрлері бар. Ортасында Күн орналасқан шеңбер аспандық жаратылыстың нышанын білдіреді. Тік сызық (жарық сөулесі, от қозғалысы, аспан мен жерді қосатын сызық, дененің осьтік симметриясы) қуатты, даму мен өсуді білдіреді. «Әлемдік ағаш» (бағана, тас баған) үш дүниенің жерасты, жербеті және аспандағы әлемнің қосылу нышаны болып табылады. Қөлбеу энергияның тыныштықтағы нышанын білдіреді (су беті, құбылыстардың ұзақтығы, көкжиек сызығы, демалған кездегі адам денесі). Тік сызық пен қөлбеудің қосылу нүктесі энергиялардың қосылған жерін білдіреді. Сондай-ақ айқыш – әлемнің төрт тұсының, адамның төрт темпераментінің, жылдың төрт мезгілінің нышаны. Шаршы (айқыштың туынды пішіні) материалдық әлем белгісі болып табылады. Ол төртіп пен орнықтылықтың нышаны саналады. Төбесі жоғары бағытталған үшбұрыш рухтың материалдан шығуының (әйелдік бастама) және бұған көрісінше, төбесі төмен бағытталған үшбұрыш рухтың материалға енуінің (еркектік бастама) нышанын білдіреді. Осындағы ою элементтерінің кезектесіп орналасуы қазақ өрнегінде жиі кездеседі. Шиыршық – қозғалыстың, үдемелі күштің нышаны. Солға шиыршықтану білімді, ал оңға шиыршықтану қозғалысты сипаттайды. Бұл екеуінің бірігуі қазақтың жануартектес өрнегі қошқармұйіздің негізін қалаушы болып табылады.

Бұған қоса, қазақ өрнегінде үш бірлік (қарамақарсы күштер мен біріктіруші үшінші күш; қазіргі уақытпен астасқан өткен уақыт пен болашақ) заңының нышанын білдіретін З санының магиялық мәні, сондай-ақ дүниені дуалистік қабылдауды

Қошқармұйіз

Қосмұйіз

бейнелейтін қарама-қарсылықтар үйлесімі (өсіреле сырмақтар мен тұсқиіздердің өрнектерінде) байқалады.

Қорытынды. Қазақтардың материалдық мәдениеті халықтың шаруашылық өмірінің ерекшеліктеріне байланысты болды. Қөшпелі қазақтар баспанасы мен ыдыс-аяқтары өмір сүрген табиғи жағдайларға неғұрлым оңтайлы бейімделген. Киіз үй көшпелілік өмір жағдайларындағы ыңғайлы баспана, сонымен бірге әлемнің кішігірім үлгісі болды. Киіз үйде қазақтардың материалдық және рухани өмірі шоғырланған. Қазақтардың қолөнерлері мен үй кәсіпшіліктерінің тамырлары ежелгі замандарға кетеді және далалық өркениет дәстүрлерімен және қөшпелі өмірдің ерекшеліктерімен тығыз байланыста. Киіз үйдің ішкі жасау-жабдығы қолданылуға қолайлылығымен, жоғары эстетикасымен ерекшеленеді.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. *Материалдық мәдениет* дегеніміз не?
2. Киіз үйдің неліктен көшпелілік өмірге неғұрлым бейімделген баспана болып табылатындығын түсіндіріңдер. Қөшпелілерде баспаналардың тағы қандай үлгілері кездеседі?
3. Киіз үйдің ішкі кеңістігі қандай бөліктерге бөлінеді?
4. Қолөнердің үй кәсіпшілігінен қандай айырмашылығы бар? Қолөнер қолданбалы өнерден несімен ерекшеленеді?
5. *Шаршы (ромб), шеңбер* ненің нышанын білдіреді? Өрнектің кейбір бөлшектері неліктен өмбебап (барлық халықтарда ортақ) болып табылады?

Шағын топтарға арналған тапсырма.

Қазақ халқының дәстүрлі киім-кешектері, дәстүрлі тағамдары, киіз кілемдері, қазақ әйелдерінің әшекейлері туралы таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырмалар.

1. Киіз үйдің неліктен конустық емес, жартылай сфералық үлгісі таралған? (Көмек: бұл Қазақстан климатымен байланысты.)
2. Қазақ халқының үлттық тағамы соңғы жүз жылдың ішінде қалай өзгерді? Не нәрсе өзгеріссіз қалды?

§ 54-55. Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымы

Бұғынгі сабакта:

- қазақ халқының ділі;
- діни сенімдері;
- әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлері;
- өмірлік кезеңдерге қатысты салттары туралы білеміз.

Қазақстан аумағындағы тарихи-этнографиялық үдерістердің эволюциясы мен сабактастырымы. Қазақ халқының көшпелілік өркениеті мен онымен байланысты мәдениеттің тамыры өте ежелгі замандарда жатыр. Мысалы, Ботай археологиялық мәдениетімен қазақтардың

жылқы шаруашылығы мен жылқыға табыну, ал арий мәдениетімен жауынгерлердің беделі байланысты. Ерте көшпелілерге тән әскери демократия түркі құрылтайларына айналды және қазақ қоғамында да болды (қазақтар ханға наразылығын одан көшіп кетуі арқылы білдіре алды). Материалдық мәдениеттегі сабактастық шаруашылық жүргізудің көшпелі түрінен, сондай-ақ түрмис, киім, ыдыс-аяқ, өшекейлер, қару-жарақ және т.б. үқастығынан көрініс табады. Мысалы, қалындықтың басқиімі (сөүкеле) сақтиграхаданың басқиіміне үқсайды, қазандарға арналған темір тағандардың қола түрлері бар; ою-өрнектерде сақтардың аң стиліне үқсас жаңуарtektes оюлар бар және т.б. Рухани өмірде де сабактастық байқалады.

Кілт сөздер:

- рухани мәдениет
- діл
- дәстүр
- әдет
- жора-жоралғы
- өмірлік кезең салттары

Сөүкеле

Назар аударыңдар! Этностиң рухани мәдениеті – қандай да бір этносқа тән білімдер мен дүниетанымдық идеялар жүйесі. Рухани мәдениет түсінігіне діни сенімдер, салт-дәстүрлер, дәстүрлі музыкалық мәдениет, дүниетаным, мерекелер мен ойын-сауық кіреді.

Діл (менталитет) этностиң мәдени ерекшелігінің бірі болып табылады.

Назар аударыңдар! Діл – адамның ақыл-ой (менталды), мәдени және сезім ұстанымдарының, дүниетанымының жиынтығы.

Көшпелілер ділі Ұлы Дағаның табиғатымен және қозғалыста болу қажеттілігімен байланысты. Дағалық қатаң жағдайларда өмір сүру қазақтарды тәні және рухани жағынан тәзімді етті. Сонымен қатар оларды апаттармен күресуге, табиғатпен үйлесімді өмір сүрге және оны қорғауға үйретті. Қазақ халқының ділі өзгерістерге ашық және араласуға бейім болды. Олар тәзімді әрі қонақжай, ұшы-қиыры жоқ дағаны (кеңістікті) туған өлкесіндегі қабылдаған. Бұл Дағада көшіп-қонып жүрумен, басқа ру-тайпалармен және халықтармен қарым-қатынастар орнатумен, қала мен ауыл болып бөлінудің жоқтығымен байланысты. Сонымен бірге қазақ халқының ашықтығы мен қонақжайлышты бөтен мәдениетке «араласып кетуге» бейімдігін білдірмейді.

Қазақтардың рухани және өнегелілік құндылықтары олардың діні мен салтынан, әдет-ғұрыптарынан тұратын мәдени дәстүрінде бекітілген. Олар әрбір қазақтың мінез-құлқын, оның отбасымен, ру мүшелерімен

Бақсы. Суретші
M.Қайдаров

өзара қатынастарын және қоғамның қызметін анықтайды. Бұл құндылықтар мен дәстүрлер таңғаларлық орнықтылығын танытуда.

Діни сенімдері. Қазіргі кезде қазақ халқы – мұсылмандар, яғни исламды ұстанушылар. Ұлы Даға мен Орталық Азияда ислам пайда болғанға дейін әртүрлі діндер – манихейлік, зороастризм, христиан, буддизм мен бақсылық өмір сүрді.

Тәңірге табынушылық. Алайда түркілердегі басты дін тәңірге табынушылық (тәңіршілік) – көк Тәңіріне табыну еді. Тәңірге табыну барлық түркі-моңғол халықтарына тән. Тәңірге табынушылық түркі қағандықтарындағы мемлекеттік дін болды.

Тәңірге табынушылардың түсінігі бойынша ғалам *жоғарғы*, орта және *төменгі* әлемге бөлінеді. *Тәңір* – жоғарғы әлемнің өміршісі, адамдардың тағдыры мен дүниеде болып жатқан құбылыстардың бәрін басқарады. Ежелгі түркілер Қүнге, Айға, биік ағаштарға және т.б. табынды. Ұмай ұрпақ жалғастыруши, береке-молшылықтың иесі санауды. Бұл сенімнің негізінде *Жер-анаға* табынушылық жатыр. Орта әлемдегі басты құдірет – қасиетті *Жер-su*. Төменгі әлемнің өміршісі ежелгі түркілерде адамдардың өлімін билеп-төстейтін Еркілік болды. Осы үш құдіретке сиыну Тәңірге табынушылықтың мәнін құрайды. Барлық түркілер сияқты қазақ халқы да ерекше қуаттың немесе Құдайлар сыйлайтын берекенің (*құттың*) бар екендігіне сенді. Исламның Ұлы Даға таралуына қарай Тәңірге табынушылықпен араласып, «қазақы исламға» белгілі бір ерекшелік берді.

Бақсылық және ата-бабаларға табыну. Бақсылық ежелгі пүтқа табынушылықпен, анимизм, тотемизм және рухтарға сенумен байланысты. Сенушілердің түсініктепері бойынша бақсы – о дүниелік әлеммен және рухтармен байланысты жүзеге асыратын, әртүрлі сиқырлар жасайтын, мысалы, сиқырлық іс-әрекеттерімен (қобызда немесе домбырада ойнау, ән айту және т.б.) адамдарды емдеуге қабілетті адам. Тіпті ислам уақытында бақсылар емдеу және балгерлік іспен айналыса отырып, өз ықпалын сақтауды жалғастырды.

Ата-бабалар рухына табыну және қасиетті жерді құрметтеу. Қазақ халқының нағым-сенімінде ата-бабаларға табыну (ата-бабалар рухына – әруақтарға) елеулі орын алды. Ол жерлеу-еске алу ғұрыптарынан, ата-бабалар зираттарына тәу ету, құрбандық шалу, ата-бабалар атын өскери ұрандар ретінде пайдаланудан көрініс тапты.

Исламға дейінгі дәстүрлерге қасиетті жерлерді – əулиелер зираттарын, сондай-ақ табигаттың ерекше нысандарын (ағаштар, су көздері, үңгірлер және т.б.) құрметтеу жатады. Өулиелі жерлерді құрметтеу киелі орындарға арнайы барудан көрінді және ол қасиетті жерден шығатын берекеге сенуге негізделген.

Қазақтардағы ислам өзіне төн бірқатар белгілерге ие болды. Біріншіден, Далада *ханафилік мазхаб* орнықты. Бұл суннизм (исламдағы екі негізгі бағыттың бірі) мектебі өдettегі құқық – *адатты* таниды. Бұл XIX ғасырдың сонына дейін істерді дәстүрлі құқық негізінде қарастырған билер соты өмір сүрген көшпелілер үшін өте маңызды болды. Екіншіден, исламның Далада таралуы *сопылықтың* көмегімен жүрді. Ол өулиелерге табыну мен қасиетті молаларды құрметтеуді мойындаиды. Сопылықтың көрнекті өкілі Қожа Ахмет Ясаудің зирағы қазақтар сиынып баратын басты қасиетті орынға айналды. Ясауи кесенесіне бару «кіші қажылық» болып есептеледі. Бейнесіз жоғарғы құдай Тәңірді Аллаға теңестіру арқылы Тәңірге сену Аллаға сену болып өзгерді.

XVIII ғасырдың өзінде ежелгі діннің қалдықтары жерлеу-еске алу салттарынан (мысалы, хандарды жылқыларымен бірге жерлеу) көрініс тапты. Көшпелі өмір салты қазақтардың өміріне исламның отырықшы халықтардағыдай, мысалы, татарлардағыдай немесе өзбектердегідей терең енуіне мүмкіндік береді. Қазақтарда әйелдер шаруашылыққа араласты, сондықтан қазақтарда әйелдерді қамап ұстау мен паранжы (бетті толық жабатын киім) болған жок.

Нұр-Сұлтан қаласындағы Әзірет Сұлтан мешіті

Бесікке бөлеу

XIX ғасырда қазақтардың арасында мұсылман діншілдігі арта түсті: мешіттер саны мен онымен байланысты бастауыш мектептер саны артты. Қарапайым қазақтардың арасында Құран және ислам әдебиетін оқитын сауатты адамдар пайда болды. Қазақтар Меккеге қажылыққа («ұлкен қажы») жиі бара бастады. Тәуелсіздік дәуірінде Қазақстанда ислам қайта өрлең, өз орнын нығайтуда.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Қазақ қоғамы – осы күнге дейін, көбінесе дәстүрлі, яғни дәстүрмен байланысты қоғам. Дәстүр – қоғамның барлық мүшесіне ұсынылатын, мінез-құлыш пен белгілі бір жөн-жоралардың атқарылуынан көрінетін топтық тәжірибе. Дәстүрлі қоғамда жеке тәсілдің мүмкіндігі шектеулі болып табылады.

Дәстүрдің әдет-ғұрыптарға қарағанда, өресі өлдеқайда кең, тұтастай қоғамға таралады. Әдет кез келген ортада және кез келген сәтте туындауы мүмкін. Дәстүр – тамырланған, терең әдет. Оның ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырлар бойы берілуі маңызды.

Басқа да дәстүрлі қоғам сияқты қазақ қоғамында өмірлік кезеңдерге қатысты (туу – үйлену – өлім) салттар ерекше берік. Өсірсесе ол *ас беру* кезінде ерекше байқалады.

Назар аударындар! *Fұрып* – нышандық мәні бар бірқатар қалыптасқан іс-әрекеттер қатары. *Әдем* – адам, топ немесе қоғам қабылдаған мінез-құлыштың қалыптасқан бейнесі. *Дәстүр* – ұрпақтан-ұрпаққа берілетін және қоғамдық қатынастарды реттейтін түсініктер мен ғұрыптар (жоралар) жиынтығы.

Өмірлік кезеңдерге қатысты салттар:

Ана мен баланың денсаулығын, ырыс-берекені қамтамасыз етуге бағытталған және бала босануга байланысты салттар: жүктілік кезінде белгілі бір тыйымдарды сақтау; бала туғаннан кейінгі алғашқы қырық күндегі жораларды орындау; бала туғаннан кейін «қырық күндік», шілдехана мен бесіктой (бесікке салу) және т.б. тойлар.

Балаларга байланысты салттар: есім қою салты; нәрестені қырқынан шығару; тұсау кесу салты (*тұсаукесер*); көз тиу мен

қаһарлы рухтардың зиянды әрекеттеріне сенумен байланысты жоралар жасау; ер баланы атқа бірінші рет отырғызу салты (*атқа мінгізу*) және т.б. Балаларға байланысты салттарда мұсылмандық сұндеттеу (*сұндетке отыргызы*) ерекше орын алады.

Үйленуге байланысты салттар: құдалықтың бірнеше кезеңі (*құда түсү*); қыз жасауын дайындауға байланысты салттар; қалыңдықты шығарып салу (*қыз үзату тойы*); некелесудің мұсылмандық салты (*неке қилю*); қалыңдықты қүйеужігіт туыстарының қарсы алу салтанаты (*келін түсіру*); үйлену мерекесі (*үйлену тойы*), сонымен қатар өрбір кезеңде көптеген жол-жоралғылар жасалады. Үйлену тойлары ұлан-асыр етіп өткізіледі.

Жерлеу-еске алу салттары. Онда мұсылмандық салттар исламға дейінгі салттармен үйлеседі. Жерлеуге дайындық кезеңі мен көніл айту салттарынан; қайғыру және еске алу жоқтауларынан; молданың мұсылмандық дұға оқуы мен жерлеу рәсімдерінен; еске алу-қайғыру кезеңдерінен (үші, жетісі, қырқы, жүзі және жылы) тұрады. Жерлеуді өткізуге көптеген рулардың өкілдері қатысады.

Өмірлік кезең дәстүрлерінен бөлек басқа да салттар, қонақжайлышық әдептері мен онымен байланысты жора-жоралғылар; өндірістік салттар (мысалы, қымызмұрындық мерекесі, қойларға ен салу жоралғысы, құрбандық шалып, жаңбыр сурау жоралғысы (тасаттық)); үй салған кезде өзара көмек салты (*асар*) және т.б. да салттар бар. Осындай салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мұлтіксіз сақталады және қазақ қоғамын біріктіретін мәдени бірегейліктің нығаюына жағдай жасайды.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. *Рухани мәдениет* дегеніміз не?
2. Қазақ халқының исламға дейінгі діни наным-сенімі туралы әңгімелендер. *Анимизм, тотемизмнің* не екендігін еске түсіріндер. Барлық түркі-монгол халықтарына қандай дін ортақ болған?
3. Исламның (XX ғасырга дейін) ерекшеліктері неде?
4. *Дәстүр, әдет, жора-жоралғы* дегеніміз не? Дәстүрдің әдептен қандай айырмашылығы бар?
5. Қандай салттардың атқаратын ғұрыптары көп?

Шагын топтарға арналған тапсырма.

Қазақтардың балаларға және үйленуге байланысты салттары туралы таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырмалар.

1. Қазақ менталитетінің қалыптасуына қандай факторлардың әсер еткені туралы ойланыңдар. Қазақ халқына қандай дүниетанымдық үстанымдар мен мінез-құлық белгілері тән? Қазақ, орыс, америкалық, қытай менталитеттерін салыстырыңдар.
2. Дәстүрлерге ұқыпты қарау не үшін қажет? Ойланыңдар.

§ 56. Қазақ халқының дәстүрлі музыкалық және рухани мұрасы

Бүгінгі сабакта:

- қазақтың дәстүрлі музыкалық мәдениеті;
- ұлттық мерекелер;
- халықтық білім (этноғылым);
- патриотизм және дәстүр туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- рухани мәдениет
- діл
- дін
- дәстүр
- әдет
- жора-жоралғы
- өмірлік цикл салттары
- халықтық білім
- эволюциялық жаңғыру
- патриотизм

Дәстүрлі музыкалық мәдениет. Қазақ халқының музыкалық дәстүрлері шығармашылықтың поэтикалық түрлерінен бөлінбейді, халқымыздың өмірімен, түрмисымен тығыз байланысты. Музыка өртүрлі жора-жоралғылар мен салтанаттарды сүйемелдеді. Мысалы, өскери магия мен атабабаларға табыну ғұрыптарымен байланысты *жыр* жанры пайда болды. Оларды қылқобыз немесе домбыраның сүйемелдеуімен жырау орындалады. Ауызша сақталған, ата-бабалар тарихын аңыздық және миғтік түрде бейнелейтін жүзден астам әпикалық дастандардың ішінде «Ер Тарғын», «Қызы Жібек», «Еңлік-Кебек», «Қозы Қөрпеш-Баян сұлу» жырлары ерекше орын алады. Әпикалық музыка дәстүрімен қатар, аспаптық музыка – қылқобызда және домбырада орындалатын күйлер дамыды. Екі дәстүрдің де шығу тегін алғашқы бақсы, жырау, қылқобызды жасау-

Қобызшы. Суретші Н.Г.Худев

Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары

шы, алғашқы күйді шығарушы Қорқыттың есімімен байланыстырады. Қорқытқа тиісті бірнеше қобыз күйі бүгінгі күнге дейін сақталған. Аңыздармен байланысты тағы бір ежелгі аспап – *сыбызығы* аңшылар мен батырлардың аспабы болып табылады. Қазақ музыкасының неғұрлым көне үлгілеріне құстар мен жан-жануарларға арналған күйлер, балалар немесе жануарлар төлдерін жоқтау күйлері жатады. Галымдар бұл күйлерден ежелгі тотемдік табынушылықтың жаңғырығын көреді. Аталған музыкалық аспаптардан бөлек, дәстүрлі халықтық аспаптарға жеті ішекті *жетіген*, ішекті аспап – *адырна*, *сырнай*, *керней*, ұрмалы аспаптар – *даңғыра*, *дабыл*, тілікті аспап *шаңқобыз* және тағы басқалары жатады.

XIX ғасырдан бастап қазақ музыкасы ғұрыптық және эпикалық жанрдан бөлек, сазгерлер мен орындаушылардың шығармашылығы түрінде дами бастады. Қазақстанның батыс және орталық аймақтарында домбырада орындалатын *күй* дамыды (К.Сагыrbайұлы, Дөuletкерей, Т.Қазанғапұлы, Д.Нұрпейісова). Орталық және Шығыс Қазақстанда көсіптік ән мектебі қалыптаса бастады (Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса), Жетісуда *айтыс* (сурыпсалма ақындардың сез жарысы) дәстүрі дамыды. XIX ғасырдағы халқымыздың көрнекті музыканнттары, сазгерлері мен ақындарының шығармашылығы қазақ музыкасының классикасына айналды. Сол тұстағы қазақ музыканнттары жан-жақты

болды: өртүрлі аспаптарда шебер ойнады, өн салды, шешендік өнерді меңгерді. Олар Ұлы Даала тұрғындарының арасында аса танымалдыққа ие болды, сүйіспеншілікке бөленді. Айтыстың көрермені өте көп болды. Суырыпсалма ақындар тапқырлығымен, өткір сезімен, әсіресе әлеуметтік-саяси мәселелерді шындықпен жырлауымен өз көрермендерін тәнті етті. Айтыстар үлкен аста, мереке күндері өткізілді.

Қазақтың дәстүрлі мерекелері. Ұлттық мерекелердің ішіндегі ең басты мейрам *Наурызды* (парс. Жаңа жыл дегенді білдіреді) қарсы алу болды. Бұл – Азияның көптеген халықтарына ортақ мереке. Наурыз көктемгі күн мен түннің теңелген күнінде мерекеленді. Бұл мейрам көктемді құрметтеумен, табиғат пен өмірдің қайта жаңдануымен, сондай-ақ құнарлылыққа табынумен байланысты. Наурыз мерекесінде ең маңызды нәрсе – міндетті түрде жеті дәмнен (су, ет, тары, тұз, май, бидай, айран) тұратын *наурызкөже* дайындалады. Жеті тағам жеті өмірлік бастаманы білдіреді, олар: бақ-береке, ырыс, даналық, денсаулық, байлық пен Аспан қамқорлығының нышандары. Наурызкөжені үлкен қазанда пісіріп, туған-туысы мен көршілерін шакырған. Сонымен қатар Наурызда айтыс, ұлттық ойындар (*көкпар, күрес, арқан тарту*, алыс және жақын қашықтықтарға *атжарыстар, қызың қуу т.б.*) мен басқа да салттар (*үйқыашар, селтеткізер* т.б.) өткізіледі. Қысқы жайылымдардан жазғы жайылымдарға және керісінше көшіп-қонуы да мерекеленді. Бұл мерекелерден бөлек, қазақтар мұсылман мерекелерін – *Ораза айт* (рамазан айындағы оразадан кейін) пен *Құрбан айтты* (құрбандық шалу мерекесі) атап өтті.

Халықтық білім (этноғылым). Этностиң рухани мәдениеті саласына фольклор (халық өндері, ертегілер, мақал-мәтелдер ғана емес,

Кекпар. Суретші *Б.Досымов*

сондай-ақ наным-сенімі, ырым-тыйымдар және т.б. кіреді), есептеу жүйесі (сандар магиясы), халықтық астрономия (күнтізбелер мен Құн, Ай, жұлдыздар шоғыры) және халықтық медицина (емшілік) жатады. Қазақ халқы Орталық Азияның көптеген басқа да халықтары сияқты он екі жылдық мүшелге негізделген күнтізбені пайдаланды. Мүшелдің көмегімен адамның жасы есептелді. Жыл көктемінде күн мен түннің теңелуінен басталып, төрт маусымға және он екі айға бөлінді. Аспан жұлдыздары мен жұлдыздар шоғырын (Жетіқарақшы, Арыстан, Уркер) білу арқылы даладағы малшылар мен жолаушылар айналасын бағдарлай білді. Халық арасында емдеумен айналысатын бақсы-тәуіппер, шөппен емдейтін емшілер, сынықтарды салатын сынықшылар, оташылар болды. Халық мұрасы – атадан балаға мирас болып келе жатқан ұлттық тәлім. Әдеттегі біліммен (техникалық, өндірістік т.б.) қатар, үрпақтан-үрпаққа берілетін халық мұрасы (білім) да дәстүр саласына жатады.

Патриотизм туған жерге, мәдениет пен дәстүрлерге ерекше көзқарас ретінде. Қеңестік кезеңдегі өзгерістерге байланысты халық дәстүрі ескілік ретінде қарастырылып, «тарих қоқысына» лақтырылды. Дінге тыйым салу, ескі әдеттерді жаңа кеңестік әдеттермен алмастыруға үмтүлу, халық дағдыларын «өткеннің қалдықтары» деп жариялау сол уақытқа тән құбылыс болды. Жаңғырту, индустрияландыру мен урбандалу (қалаландыру) тұтастай алғанда дәстүрге теріс өсерін тигізіп, оны жойды. Индустриялық қоғамда адам өзін рулық топтың мүшесі ретінде сезінуден қалып, өз күшіне ғана сенетін және өзіне-өзі жауап беретін жеке тұлғага айналды. XX ғасыр көптеген дәстүрлі қоғам үшін сынаққа айналды. Бірақ қазақ халқының қасіреті жаңғырту

жағдайындағы дәстүрдің дағдарысы емес. Өркениеттік негізінен ажыраған, халқының жартысынан айырылған, құғын-сүргін, аштық, экологиялық апат салдарынан гендік қоры нашарлаған қазақ халқы орыстандыру саясатының жағымсыз салдарына үрынды. Қазақ халқы ұлттық мәдениеттің негізінде жатқан мәдени-генетикалық коды мен дәстүрін, демек өзін жоғалта жаздады. Қеңестік жаңғырту кезінде қазақ халқы шамадан тыс көп шығынға үшінрады.

Бұл жағдайда қазақ патриотизмі бәрінен бұрын мәдениет пен дәстүрге, индустримальдырудан зардал шеккен туған жерге сүйіспен шілік пен құрмет түрінде қалыптасуы керек. Сондай-ақ қазақ тілін қайта дамыту мен нығайту қазақша сөйлеуден, қазақша жазудан, қазақша заманауи ғылым тілін жетілдіруден көрінуі тиіс. Дәстүр экономика мен кәсіпкерлікті реттемейді, дәстүр техникалық паркі жаңартуға, білім, ғылым, инфрақұрылым мен ақпараттық технологиялардың дамуына бөгет жасамайды. Дәстүр өз саласын – отбасылық және ішінара қоғамдық қатынастар саласын реттейді. Дәстүр көбінесе өнегелілік нұсқауларды, оны тасымалдаушылардың рухани құндылықтарын белгілейді. Дұрыс, ақылға қонымды көзқарас ұстанса, дәстүр жаңғыруға бөгет жасамайды. Алайда бұл эволюциялық жолмен біртінде жаңғыруы тиіс.

Корытынды. Көшпелі қазақтардың рухани мәдениетінің эволюциясы материалдық мәдениет сияқты сабактастық белгілерін сақтаған. Жаңғырудың басталуына қарай қазақтың дәстүрлі қоғамында дінмен, ауыз әдебиетімен, халықтық және кәсіптік музыкамен, үрпақтан-үрпаққа беріліп келе жатқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар кешенімен байытылған рухани мәдениеті болған. Қазақ халқының өз мәдени кеңістігі мен менталитеті, жалпыға ортақ қабылданған өнегелілік құндылықтары мен қағидалары болды. Қеңестік кезеңдегі жаңғыру қазақ халқының рухани мәдениетіне ауыр зардалтар келтіргенімен, оны жоя алған жоқ. Дәстүрлі мәдениетті қайта жаңғырту, ата-бабалар мұрасына үқыпты қарau елімізді эволюциялық жолмен жаңғырту үшін қажет.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Қазақ халқының дәстүрлі музыкалық аспаптарын атаңдар.
2. *Жырау* жанры қазақ фольклорымен қалай байланысады?
3. Айтыс дегеніміз не? Айтискер ақындар қандай тақырыптарды көтерді? Мысалдар келтіріндер.
4. Бұрынғы кезде қазақтар қандай күнтізбені қолданған?

Шағын топтарға арналған тапсырмалар.

1. Қазақтың өйгілі сазгерлері мен дәстүрлі музыканы орындаушылар туралы таныстырылым дайындаңдар.
2. Қазақтың ұлттық ойындары, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары туралы таныстырылым дайындаңдар.

Құрделі тапсырмалар.

1. Индустриялық қоғамда дәстүр неліктен күйреуге ұшырайды?
2. Дәстүр мен жаңғыру бір-бірімен үйлесе ала ма?

§ 57. Даалалық өркениеттің тарихи және мәдени ескерткіштері

Бүгінгі сабакта:

- Қазақстанның сакральді картасы;
- сакральді нысандардың жіктемесі;
- рухани қасиетті орындар және ұлттық бірегейлік туралы білеміз.

Қазақстанның алдында қоғамды жаңғырту міндепті тұр. Ол қоғамдың сана мен ұлттың рухани қайта өрлеуінсіз мүмкін емес. 2017 жылы сөүірде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында рухани қайта өрлеуді ұлттың басты міндептерінің бірі деп атады. Рухани қайта өрлеу жолдарының бірі Қазақстанның рухани қасиетті орындарына (сакральді орындарына) қоғамдың назарды аудару болып табылады. Олар рухани дәстүр негіздерінің бірі ретінде қарастырылады.

Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршага ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі.

Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі.

Біз – ұлан-гайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Дағаның көз жеткізгісіз кең-байтақ аумагы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындарының ешқашан үзілмеген.

Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаган емеспіз.

Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, гимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрган жоқ.

Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясави мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайdagы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабактастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді.

Кілт сөздер:

- сакральді нысан
- рухани қасиетті орын
- тарихи-мәдени ескерткіш
- қажылық
- тарихи жады
- мәдени-генетикалық код
- ұлттық сәйкестік

Н.Ә.Назарбаев

Қазақстанның сакральді картасы

ескерткіштер туралы ақпарат жинады және республикадағы облыстар бойынша сакральді нысандардың тізімдерін құрастырды. «Сакральді Қазақстан» картасы жасалып, онда барлық аса маңызды нысандар көрсетілді.

Ұлттық рухани қасиетті жерлерді білу не үшін керек? Жоба ескерткіштердің рухани, құндылықтық мазмұнын тіркейді. Бұрынғы заман ескерткіштерін сақтаудың және қалпына келтірудің қажет екендігі түсінікті. Алайда материалдық нысанның өзі ғана емес, оның дәстүрлі халық санасы мен мәдениетінде қандай мәнге ие болғаны маңызды. Табиғат пен мәдениеттің сакральді ескерткіштері – мәдениетарихи жадының аса маңызды құрамдас бөліктері. Олар адамды өз халқының өткенімен байланыстырады. Ескерткіштер дүниетанымдық құндылықтар мен дәстүрлі білімді болашақ үрпаққа беруді қамтамасыз етеді. Өткен заманда олар, әдетте дәстүрлі салттар мен жоралғылар өткізілетін орындар болды. Нақ осы дәстүр халықты біртұтас етіп біріктіреді.

Тарихи-мәдени ескерткіштерді, табиғи және қолмен жасалған нысандарды *киелі* деп қабылдау және оларды құрмет тұту ұлттық дәстүрге айналды. Басқа да факторлармен қатар ұлттық ерекшелік негізін қалады. Қиелі жерлерді және олармен байланысты сиыну мен құрмет тұтуды ұнатпау, тұастай алғанда дәстүрді ұнатпау мәдени-генетикалық кодтың бұзылуына өкеледі. Бұл этнос (ұлт) және этникалық (ұлттық) бірлестік үшін тілді жоғалтудан кем болмайтын қауіп саналады.

Назар аударындар! Сакральді – ерекше құрметтегелетін, қасиетті. Сакральді ескерткіштерді құрметтеу халықтық дәстүр болып табылады, оны сақтау бірлік үшін маңызды.

Тарих және мәдениет ескерткіштерін жіктеу. «Сакральді» сөзі тар мағынасында «құдайға, дінге қатысты», «ғұрыптық», «діни ғұрыппен байланысты» дегенді білдіреді. «Сакральді Қазақстан» жобасында

Рухани қайта өрлеу бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде 2017 жылғы мамыр айында «Сакральді Қазақстан» («Қазақстанның қасиетті жерлерінің географиясы») жобасы жасалды. Қалалар мен облыстарда әрбір өңірдегі сакральді орындарды анықтау бойынша жұмыс топтары құрылды. Тарихшылар мен өлкетанушылар сакральді ретінде танылатын мәдени, археологиялық нысандар, тарихи және мәдени

рухани қасиетті орындар мен сакральді нысандар ретінде мифологиямен, дәстурлі дін мен наным-сенімге байланысты нысандар ғана емес, сондай-ақ бірегей табиғи ландшафтылар, мәдени мұра мен зайырлы сөүлет өнерінің ескерткіштері, ауызша тарихнамамен, халқымыздың жадында сақталған құндылыққа ие тарихи және саяси оқигалармен байланысты нысандар да түсіндірледі.

Маңызы бойынша сакральді орындар жалпылттық маңызы бар макросакральді және микросакральді (мысалы, сол жердегі ауыл тұрғындары үшін ғана маңызы бар және солар ғана баратын киелі, қасиетті жерлер) болып бөлінеді. Өз үлгісі бойынша қасиетті орындар төрт топқа бөлінеді: 1) табиғи-ландшафтылы нысандар; 2) археологиялық және сөүлет өнерінің ескерткіштері; 3) қасиетті діни қажылық орындары; 4) тарихи тұлғалар мен саяси оқигаларға байланысты жерлер. Қандай болмасын нысанның сакральділігін анықтаудың аса маңызды шарттарының бірі оған адамдардың сиыну мен құрмет тұтуы (адамдардың діни нысандарға ғана емес, сондай-ақ қасиетті саналатын археологиялық, тарихи ескерткіштерге немесе табиғат нысандарына да қадір тұтып баратыны құпия емес) болып табылады.

Жалпылттық маңызы бар сакральді нысандар. Тізімге жалпылттық маңызы бар 100 сакральді нысан енді. Ерекше құрметтелетін табиғи нысандар тобына Өуліе-Ақмешіт тауы (Ұлытау), Хан Тәңірі шыңы, Мұзтау (Белуха, Алтай), Шарын шатқалы, Шымкент маңындағы Қазығұрт тауы, Абай ауданындағы Қоңыр Өуліе үңгірлері, Отпан тау (Маңғыстау), Бектау ата (Балқаштан солтүстікке қарай), Қаратаудағы Жылаған ата кіреді. Осы таулар мен үңгірлерге байланысты көптеген халық аңыздары бар. Дінге сенушілердің пікірінше, емшілік пен басқа да қасиеттерді иеленген бұл нысандар – тауап ететін нысандар. Бұл нысандар туралы аңыздар сакральді географияның негізін құрып, әлемнің мифологиялық бейнесін көрсетеді. Мысалы, үңгірлердің өсіп-өнумен мифологиялық байланысын оған перзентсіз ата-ананың, бала көтере алмай жүрген әйелдердің мінәжат етуінен (мұндай қасиетті жерлерге барушылардың ішінде ерекше көп тобы) көруге болады.

Екінші топқа ежелгі дүниенің археологиялық ескерткіштері, қоныстар, жерлеу орындары кірді. Олардың ішінде: Ботай қонысы, Беғазы археологиялық кешені, Тамғалы жартас суреттері, Есік, Боралдай, Шілікті, Берел қорғандары, түркілік кезеңдегі Мерке және Жайсан

Хан Тәңірі

ескерткіштері және т.б. барлығы он екі нысан бар. Бұл топқа ежелгі және ортағасырлық Шірік Рабат, Тараз, Жент, Сығанақ, Отырар, Созақ, Сауран, Сарайшық, Сайрам қалашықтары да кіреді. Екіbastұзға жақын Аққөл-Жайылма деген жердегі XIV ғасырға жататын ескі қаланың орны назар аудартады. Бұл жерде бір замандарда Ақ Орда хандарының ордасы орналасқан болуы ықтимал. Әрине, археологиялық нысандарға саяхатшылар да көп барады. Бұлар соңғы жылдарды қөшпелілер өркениетінің ескерткіштері мен мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде көруге баратын нысандарға айналуда.

Сакральді нысандардың үшінші тобын тауап ету орындары және табыну нысандары, яғни діни және киелі орындар: кесенелер, мазарлар, жерлеу орындары, мешіттер, шіркеулер құрайды. Олардың ішінде Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Арыстан бап, Үкаш ата, Қарахан, Айша бибі кесенелері, толып жатқан жерлеу орындары мен Манғыстаудағы жерасты мешіттері бар.

Сакральді нысандардың бұл тобы көп жағдайда әулиелер феноменімен байланысты. Олардың ішінде ежелгі мифологиялық кейіпкерлер, Құран кейіпкерлері және өмірде болған нақты тарихи тұлғалар да бар. Әрбір қасиетті орынның айналасында мифологиялық, сондай-ақ тарихи сипаттағы нағым-сенім мен ақыз-әңгімелер қалыптасты. Бұл топқа христиандық қасиетті орын – Алматыдағы Вознесенск кафедралық соборы да кіреді.

Сакральді нысандардың төртінші тобын тарихи және мәдени ірі тұлғалар: Қобыланды батыр, Абылай хан, Әбілқайыр хан, Есім хан, М.Өтемісұлы, Ф.М.Достоевский, Т.Шевченко, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов және т.б. байланысты нысандар құрайды.

Қазығұрт тауы

Арыстан бап кесенесі

Тізімдегі соңғы нысандарды тарихи немесе саяси оқиғалармен байланысты жерлер құрайды, мысалы, қазақтардың жонғарлармен болған шайқастарда жеңіске жеткен жерлері (Орбұлак, Бұланты, Аңырақай), саяси қуғын-сүргін құрбандарының АЛЖИР мемориалдық кешені, Семей полигонының құрбандарына арналған «Өлімнен де күштілер» монументі, Нұр-Сұлтандағы «Астана-Бәйтерек», «Қазақ елі» және «Мәңгілік ел» салтанат аркасы және т.б. Бұл топтағы қасиетті нысандар қиян-кескі шайқастар, Қазақ даласы тарихындағы қын-қыстау деуірлер мен қазақ халқының бірлігі туралы өңгімелейді.

Жалпыұлттық тізімнен бөлек, өцирлік 500 нысан тізімі жасалып, арнаулы комиссиялар нысандарды құжаттандыру ісін жүргізуде. Анағұрлым ауқымды тізімдерден нысандарды бөліп алу оның көнелігіне ғана емес, сондай-ақ қоғамдағы үйімдастырушы рөліне, ұлттық қасиетті орын ретінде танылу қабілеттілігіне де байланысты болды.

Қазақстанның рухани қасиетті орындары – ұлттық бірлік негізі. Ұлттық қасиетті орындарға қызығушылық ұлттық бірлікті іздестірумен байланысты. Ұлттық бірлік тілмен ғана емес, сондай-ақ ұлттық құндылықтарға, оның ішінде ұлттық рухани қасиетті орындарды құрметтеуге де қатысты. Қазақстандағы «қазақы исламның» ерекшелігі – ата-бабаларға (әруақтарға) сиыну мен әулиелі жерлерге тауап етудің және осыған байланысты салттардың болуы. Қеңестік кезеңдегі қатаң атеизм ресми дінді, дінбасыларын, діни кітаптарды ғана емес, сондай-ақ халықтық дін саласына жататын және дәстүрге кіріккен бөлігінің бәрін де жоюға тырысты. Қеңестік уақытта қасиетті мазарлар жойылды, сакральді орындарға, қажылық әрекеттерге тыйым

салынды. Тәуелсіздік кезеңінде дінге деген құрметті қалпына келтіру жүзеге асырылды. Алайда республика халқы дінге, көбінесе ұлттық рухани дәстүрге жат насиhatшылардың да күшімен қайта келді. Бұл қазақстандық мұсылмандарды бөтен мәдениеттің жақтастары етті және оларда діни бірлік ұлттық бірліктен жоғары тұрды. Ұлттық рухани қасиетті орындарды діни ортаға қайта енгізу ата-бабалар дінімен сабактастықты қалпына келтіруге және осылайша ұлттық бірлік пен ұлттық мәдени-генетикалық кодты нығайтуға, сақтауға көмектеседі.

Ұлттық діни қасиетті орындарды дәріптеу шынайы патриотизмге тәрбиелеу тұрғысынан алып қарағанда да маңызды. Әрбір жергілікті жерде діни қасиетті орындарды іздестіру және оларға бару мектеп оқушыларының кез келген өлкетану жұмысы сияқты педагогикалық маңызға ие болып, туған өлкеге, туған жерге деген сүйіспеншілікке тәрбиелейді.

Қорытынды. Ұлттық бірлікті қалыптастыру үшін ұлттық рухани қасиетті орындар – халықтың сиынатын және құрметтейтін сакральді нысандары үлкен маңызға ие. Бұл сакральді нысандардың ішінде табиғи нысандар, археологиялық және тарихи ескерткіштер, діни табыну нысандары мен мәдени-тарихи ескерткіштер бар. Олардың бәрі бірігіп, халықтың тарихи жадының жинағы болып табылады. Ұлттық діни қасиетті орындарды қастерлеу де дәстүрлер қатарына жатады және үрпақтан-үрпаққа беріледі. Бүгінгі күнде елімізде «Қазақстанның сакральді картасын жасау» жобасы іске асырылуда.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Қазақстанның сакральді картасы туралы өңгімелендер. Ол қашан басталды және оның мәні неде?
2. Сакральді нысандарды білу және сақтау неліктен маңызды? Бұл нысандардың халықтың тарихи жады үшін маңызы неде?
3. Сакральді нысандардың топтамасы туралы өңгімелендер. Олар маңызы бойынша қандай топтарға бөлінеді? Ал үлгісі бойынша қандай топтарға бөлінеді?
4. Сендердің өңірлерінде (облыста) қандай сакральді нысандар орналасқан?

Шағын топтарға ариалған тапсырма.

Өз өңірлеріндегі діни қасиетті орындардың бірі туралы таныстырылым өзірлендер. **Күрделі тапсырма.**

Тарихи-мәдени, тарихи-әдеби әдебиеттердегі ақпараттарды пайдалана отырып, Қазақстанның ежелгі сакральді нысандарының бірін сипаттап жаз. Сипаттамаға аныздар мен мифтерден мысалдар келтіріндер.